

Мср АЛЕКСАНДАР ПУШКАШ, истраживач сарадник
Универзитет у Београду, Филозофски факултет
Чика Љубина 18–20, Београд, Србија
Е-адреса: aleksandarpuskas47@gmail.com

ГРЕШНИК ДОБРИЦЕ ЋОСИЋА У КОНТЕКСТУ ОТВАРАЊА НАЦИОНАЛНО-ПОЛИТИЧКИХ РАСПРАВА СРЕДИНОМ 80-ИХ ГОДИНА ХХ ВЕКА

САЖЕТАК: У овом чланку биће речи о повезаности романа *Грешник* Добрице Ћосића – првог дела његове трилогије *Време зла*, са доминантним политичким проблемима у Југославији у време када је овај роман први пут објављен. Главни део рада представљаће анализа ставова најважнијих ликова из тог романа, који у њему говоре о политичком наслеђу марксизма и међунационалним односима у Југославији. У раду ћемо указати и на оне политичке проблеме са којима су била суочена политичка руководства Београда и Србије, а који су непосредно проистицали из објаве овог романа, и на проблеме у вези са промовисањем појединих историјских личности у југословенској јавности тог времена, а које заузимају важно место и у том роману. Представићемо и главне политичке проблеме Југославије у време када је Ћосић писао *Грешника* и када је тај роман доспео у књижаре, почетком 1985. године.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Добрица Ћосић, Вукашин Катић, Иван Катић, *Грешник*, академик Слободан Јовановић, Драгиша Васић, Југославија, Слободан Милошевић

Након смрти Јосипа Броз Тита, југословенска држава зашла је у вишеструку кризу. Дубоки економски проблеми уочавани су већ уочи Брозове смрти, да би се још више продубљивали и одвели у кризу у којој није било могуће лако донети јасна и дугорочна решења.¹ Демонстрације и покушај побуне у градовима Косова и Метохије 1981. године озбиљно су уздрмали уставни поредак, интегритет Југославије и синтагму „братство и јединство”, те утицали на промену политичке атмосфере у Југославији и поновно отварање питања уставних односа у Србији. Најважнији проблеми поводом питања

¹ Dejan Jović, *Jugoslavija – država koja je odumrla: Uspon, kriza i pad četvrte Jugoslavije (1974–1990)*, Zagreb 2003, 227–229, 245.

Косова и Метохије – економски проблеми, извештавање медија, исељавање Срба и Црногораца и сукоб међу политичким руководствомима остављали су у све већој мери дугорочне последице.² Историчари сматрају да је током прве половине осамдесетих година XX века криза већ захватила и целокупан систем и да су се све више јављале и полемике да ли га је потребно мењати или доследно остваривати.³

У то време, припадници београдске интелектуалне опозиције ширили су кругове својих истомишљеника. Појављивало се све више литературе и јавних иступа који су изазивали, а и нарушавали, у одређеној мери, доминантан политички дискурс власти.⁴ Најдоминантнија питања која су они отворили била су питања односа према прошлости, међунационалним односима, слободи стваралаштва и идејним питањима, а потом, све очигледније и питања о функционисању политичког система.⁵ На идејном плану, новина тог времена била је и то што су поједини научни ауторитети у области филозофије и правних наука, у својим делима почели отворено да ниподаштавају марксизам, односно да његовом целокупном политичком наслеђу претпостављају, као исходе, укидање политичког плурализма, тоталитаризам и насиље.⁶

Када је реч о припадницима београдске интелектуалне опозиције, историчари Добрицу Ћосића посматрају као „средишњу личност” интелектуалне и политичке елите друге половине XX века. Према речима Латинке Перовић, он је умео да повезује различите историјске актере: другачије интелектуалне групе по питању политичког опредељења и државне структуре.⁷ Управо током прве половине осамдесетих година XX века, Добрица Ћосић је имао до тада несумњиво најшире контакте са интелектуалцима ради политичког ангажовања.⁸

Ћосићеве политичке мисли биле су сасвим оправдано издвојен предмет анализе појединих историчара у њиховим обимнијим студијама о критичкој

² Петар Ристановић, *Косовско питање 1974–1989*, Нови Сад 2019, 200, 203, 254.

³ D. Jović, *nav. delo*, 255.

⁴ Готово је немогуће да установимо у којој мери су они утицали на то нарушавање. Међутим, када је реч о досадашњим радовима историчара, сматрамо да је Петар Ристановић изнео најадекватније аргументе, који је моћ критичких интелектуалаца сумирао у синтагму „Илузија моћи”, којом је и насловио своје дело са темом о критичкој интелигенцији у Србији. Петар Ристановић, *Илузија моћи*, Београд 2020.

⁵ Jasna Dragović-Soso, *‘Saviours of the Nation’, Serbia’s Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism*, Montreal 2003; D. Jović, *nav. delo*; П. Ристановић, *Илузија моћи*, Београд 2020.

⁶ Слободан Жуњић за преломни тренутак у овим расправама сматра објаву књиге Косте Чавошког и Војислава Коштунице, *Монизам или политички плурализам*, 1983. године. Важније међу таквим књигама су: књига Зорана Ђинђића, *Субјективност и насиље. Насиљанак система у филозофији немачког идеализма*, Нови Београд 1982; и полемике Николе Милошевића, које су објављене у његовој књизи *Марксизам и језуитизам (1985)*. Слободан Жуњић, *Историја српске филозофије*, Београд 2014, 394–395, 447–450.

⁷ Latinka Perović, *Dominantna i neželjena elita: Beleške o intelektualnoj i političkoj eliti u Srbiji (XX–XXI vek)*, Beograd 2016, 13.

⁸ У вези са иницијативом за часопис *Јавност* видети у: Александар Пушкаш, „Интелектуална опозиција у Југославији: Случај часописа *Јавност* (1980/1981)”, у: *Зборник Мајнице српске за историју* 98 (2018), 105–116; У вези са радом Одбора за одбрану слободе мисли и изражавања видети: Коста Чавошки, прир., *Одбор за одбрану слободе мисли и изражавања: Саопштења и групи документи*, Београд 2009.

интелигенцији. Они су посматрали његова размишљања у историјској вертикали, односно, закључивали су о његовим ставовима на основу његовог вишедеценијског, чак, целокупног политичког и литерарног ангажмана.⁹ Овакав приступ, а који обухвата анализу свих Ћосићевих бележака, литературе, иступа и деловања, може да нас упуту на закључак о његовим ставовима о догађајима који су смештени хронолошки раније у односу на настанак коришћеног извора. Међутим, упућивање на раније догађаје на основу каснијих може, али и не мора бити тачно, јер човек може мењати своје мишљење, бити недоследан, а може и тек касније освестити своје мишљење о нечему. У случају Ћосића постоје примери у којима се његови ставови о појединим питањима показују уједно нејасним и недоследним.¹⁰ Свесни смо и могућности да је Добрица Ћосић могао допунити своје дневничке белешке након датума под којима их је бележио, због чега за ову тему користимо белешке које више говоре о његовим уопштеним мотивима за писање *Времена зла*, него о његовим конкретним ставовима, који нису довољно јасни.

Стога, уз сав значај његове целокупне историјске улоге, и његова размишљања поводом писања *Грешника*, првог романа из трилогије *Време зла*, попут једног издвојеног ангажмана, који је трајао свега неколико година, заслужују посебну анализу као једна мања целина која је обухватала временски размак од свега неколико година. Детаљну анализу заслужује однос садржаја *Грешника*,¹¹ политичких околности и реаговања које је изазивао у време када је та књига издата, односно њихову хоризонталну повезаност.

Добрица Ћосић писао је романе из трилогије *Време зла* као човек „који је идеолошки екскомунициран и критичан” – тада већ опозиционар у Југославији. Према његовим речима, књиге из ове трилогије не би написао да је остао члан Савеза комуниста Југославије (СКЈ) и да га Јосип Броз није прогласио за српског националисту.¹² Почетком 1981. године започео је разраду идеја за *Грешника* и писао је овај роман са ставом да припада романима које је „дужан људима”. Његов главни књижевни циљ, након романа *Време смрти*, била је „истина о титоизму”. Ликове у роману замислио је као људе „који су

⁹ Латинка Перовић у *нав. делу*, издвојила је цело поглавље о Ћосићу као представнику доминантне елите у Србији у другој половини XX века; Коста Николић у: *Српска књижевност и њојшица (1945–1991): Главни њокови*, Београд 2012, посветио му је цело поглавље под насловом „Добрица Ћосић – духовни вођа нације”; Петар Ристановић у својој књизи *Илузија моћи* насловио је једно поглавље „Отпадништво Добрице Ћосића”.

¹⁰ Оливера Милосављевић указала је на то да је Ћосић у неколико својих сведочења како негирао тако и отварао питања могућности опстанка Југославије, без обзира на то што његови искази неретко звуче као фразе без садржаја, односно, што Ћосић није био јасан за какву се Југославију залагао. Olivera Milosavljević, „Jedno (ne)razumevanje Jugoslavije: Ranković na prekretnici”, у: *Dijalog povjesničara – istoričara 9*, prir. Hans-Georg Fleck i Igor Graovac, Zagreb 2005, 417–430.

¹¹ Јасна Драговић Сосо анализирао је роман *Грешник*, учила кључне политичке исказе ликова из тог романа о југословенском питању, и искористила их као аргумент о Ћосићевој широј мисли о Југославији. J. Dragović-Soso, *нав. дело*, 95–97. Међутим, изоставила је да прецизно и јасно повеже појаву и садржај *Грешника* са неколико важних политичких проблема у тренутку када је објављен, као и да предочи проблеме додатно изазване романом.

¹² Slavoljub Đukić, *Čovek u svom vremenu: Razgovori sa Dobricom Ćosićem*, Beograd 1989, 331.

покушали да промене свет” и чији трагизам „не треба да изазива ни сажаљење, ни осуду”, јер су према његовом мишљењу они сами определили своју судбину. Ћосић је за време писања романа прихватио сугестије Милована Ђиласа да више нагласи представе идеализма комуниста, јер ни сам није желео да *Време зла* буде песимистичка трагедија. Консултовао се и са Бориславом Михајловићем-Михизом, Петром Џацићем и Зораном Гавриловићем, својим пријатељима, књижевним ауторитетима и у већој или мањој мери својим политичким истомишљеницима.¹³ Другим речима, Ћосићеве романи из *Времена зла* били су већ очигледно и дотадашње најзначајније литерарно пројектовање његове политичке ситуације, ставова, дилема и личне наде за решавање отворених политичких питања.

Радња романа *Грешник* тиче се у највећој мери деловања Комунистичке партије Југославије (КПЈ) уочи Другог светског рата. Лик у роману, на кога се наслов и односи, јесте Иван Катић, члан КПЈ, који је због такве делатности робијао, али је због противљења стаљинистичком терору био искључен из КПЈ. Остали значајни ликови романа су чланови породице Катић, који су готово сви идеолошки подељени. Политички дискурс чланова ове породице можемо пратити у исказима: Вукашина Катића, Ивановог оца, републиканца и разочараног Југословена; Богдана Драговића, Ивановог зета, једног од чланова Централног комитета КПЈ и оптимизмом занесеног револуционара, који је написао осуђујући чланак против Ивана; Владимира Драговића, Ивановог синовца и члана Савеза комунистичке омладине Југославије (СКОЈ), који осећа потребу да се константно доказује у СКОЈ-у због деловања свог ујака и због тога улази у сукоб са готово свим члановима своје породице. Иван Катић је изузев разочарења у болшевичку праксу КПЈ, био разочаран и у дијалектички материјализам Карла Маркса, чак и као комуниста, јер му је Марксова „мисао била детерминистичка, једносмерна, материјалистичка”. Стога се у Марксовим идејама није осећао духовно слободним, а према његовом мишљењу: „само слободан човек диже револуцију”. Истицао је и да се „И под марксизмом гоне вештице и јеретици. Али тајно и револвером у потиљак”, сумирајући овим речима болшевичку политику према неистомишљеницима у својим редовима. Међутим, без обзира на своју политичку ситуацију, Иван Катић изразито верује да комунисти могу да промене свет набоље.¹⁴

У роману *Грешник*, Ћосић је фиктивно приказао и политичка размишљања академика Слободана Јовановића, правника и историчара, а касније у односу на временски оквир фабуле поменутог историјског романа, председника Југословенске владе у емиграцији (1942–1943). Такође, приказао је и Драгишу Васића, књижевника, и опет, касније, једног од главних идеолога четничког покрета Драгољуба Драже Михајловића у Другом светском рату. Вукашин Катић, Ћосићев потпуно фиктивни лик и једна од најважнијих фигура у његовим романима,¹⁵ књиге академика Слободана Јовановића

¹³ Добрица Ћосић, *Лична историја једној доба 3; Време распада 1981–1991*, Београд 2009, 12, 30, 54, 93.

¹⁴ Добрица Ћосић, *Грешник*, Београд 1985, 10, 39, 89, 93, 135, 191, 469.

¹⁵ Лик Вукашина Катића присутан је и у *Коренима* и *Времену смрти*. Приликом интервјуа датом Дарку Худелисту, Ћосић је истакао, да је Вукашин Катић његов „алтер-его”. Важност овог лика наглашавао је у свим својим записима и интервјуима и Славолубу Ђукићу

„много више поштује но њега ван њих”, али истиче и то да са њим никада није био политички истомишљеник.¹⁶ Размишљања и дијалози тих ликова представљају и најдужи текст у *Грешнику* о међунационалним односима и питању опстанка Југославије уочи Другог светског рата.

Вукашин Катић сматра да је Србија заблудно жртвовала демократију и идентитет ради Југославије коју Хрвати не желе и да онда, таква Југославија није потребна никоме. Академик Слободан Јовановић паралелно у дискурсу одговара: „Не бих се могао сложити са вама, господине Вукашине. Ми не смемо да дигнемо руке од Југославије. То јесте кућа која прокишњава, влажна је, врата и прозори су поразваљивани. Није нам нимало пријатно боравиште. Али ће нам бити још горе без ње. Наступају олује” и да „Прошлост мучи Југославију. А ми морамо да мислимо на будућност”. Поводом овог одговора Вукашин Катић упитно одговара академику Јовановићу: „А шта ћемо ако је прошлост јача од садашњости и будућности?” и говори о томе како је за словеначке и хрватски народ спољна опасност заправо била већи покретач за стварање Југославије, него њихова „осећања и стварне жеље”. Академик Јовановић даље у роману говори: „Ако, господо, Југославија јесте зло, она је оно Хегелово зло које рађа и добро. По мом мишљењу, Југославија ће остати једна дуготрајна, вековна мука српског и хрватског народа” и да би горе било без Југославије.¹⁷

У даљем дискурсу овог романа, академик Слободан Јовановић ограђује се од идеја које заступа Драгиша Васић у погледу тога да се брани „само српство” и истиче своју тежњу да брани југословенску државну идеју, без обзира на то што је, према његовом мишљењу, југословенска национална идеја пропала.¹⁸ Вукашин Катић у дијалогу са Драгишом Васићем ограђује се од његове „грдње Хрвата”, сматрајући да је и међу њима било „искрене вере у југословенство”, али као „романтике и илузија” у које су се разочарали.¹⁹ За Васићеву тврдњу да је српска војска ујединила Југославију, Вукашин Катић сматра је да је то уједно и „коб”,²⁰ а за Васићеву тврдњу да је потребна ревизија Југославије након споразума о стварању Бановине Хрватске, сматра да је она заправо решавањем хрватског државотворног питања на самом крају свог постојања.²¹

Готово целокупну политичку сцену која је заступала хрватску нацију, Вукашин Катић сумира речима: „и радићевци, и комунисти, и клерикалци, дакле, сви Хрвати, запели су свим силама да се одвоје од Срба и заснују своју државу. То исто потајно желе и Словенци, само немају услове за то, па чекају прилику. Историја нас је, по мом уверењу, бар за ову епоху, коначно, разјединила”.²²

у размаку од неколико деценија. Таквим својим исказима о посебној важности тог лика у својим романима остао је доследан готово до краја живота. Darko Hudelist, *Moj beogradski dnevnik*, Zagreb 2012, 90; Славољуб Ђукић, *Појед из осипњака: Разјовори и сусрећи са Добрицом Ћосићем*, Београд 2014, 253, 257.

¹⁶ Д. Ћосић, *Грешник*, 287.

¹⁷ Исто, 291–292, 335.

¹⁸ Исто, 360–362, 364–365.

¹⁹ Исто, 331.

²⁰ Исто, 293.

²¹ Исто, 291.

²² Исто, 336.

Поводом слике о Србима у Југославији, Вукашин Катић истиче да их посматрају као „глатитеље”, без обзира на то што су „жртвовали своју слободу, демократске установе, парламентарни живот, слободу штампе, а пре свега национални идентитет и углед најнапредније балканске државе. Нас је сатро рат и ми смо остали без снаге за мир. Али смо у том миру, сву своју политичку памет утрошили у решење хрватског питања и све своје националне енергије у одбрану једне неодбрањиве државе. Држава која се спасава диктатуром и полицијском идеологијом, што је покушао краљ Александар и то платио главом, нема разлога да постоји. Сваком трезвеном Србину мора бити јасно да Хрвати неће Југославију”. Вукашин истиче даље у тим разговорима да треба пустити Хрвате да створе своју државу, и да: „Не видим други пут, господине Слободане. Морамо одлучно да исправимо своју историјску погрешку из Првог светског рата. Југославија је гробница српског народа. Бранећи своју гробницу, српски народ ће доживети нову катастрофу”. Сматра да ће „питање граница” лакше да буде решено, него да Срби и Хрвати остану у истој држави.²³

Вукашин Катић, без обзира на своје ставове, за разлику од академика Слободана Јовановића и Драгише Васића, не види „значај и смисао” стварања националног програма.²⁴ Односно, он је против непосредног политичког ангажовања и сматра да „сваки отпор јача власт”, да „власт најбрже пропада кад јој се људи не супротстављају” и „да власт најбрже руше они на власти”.²⁵

Ћосић је у свом роману отворио и питање односа КПЈ према јединству југословенске државе у међуратном периоду. Вукашин Катић присећа се у наведеним дијалозима „распре са својим зетом Богданом Драговићем, Коминтерниним фанатиком,²⁶ који је спроводио њену политику разбијања Југославије,²⁷ називајући је ‘тамницом народа’”. Даље, сматра Вукашин Катић, комунисти би пропали у демократској држави на политици Коминтерне о рушењу Југославије, „мисле аустро-угарски” и преживели су на поразу југословенске националне идеје.²⁸

Међутим, искази ликова у *Грешнику* нису искључиво о комунистима који су послушно следили линију Коминтерне. Споменути су и Сима Марковић и социјалисти који су били противници разбијања Југославије, због чега их је КПЈ удаљила из својих редова.²⁹ Другим речима, у овом роману Ћосић се није одрекао да је постојала и аутентична мисао појединих чланова КПЈ, који су подржавали постојање Југославије и који су били противници Коминтернине стратегије.

Добрица Ћосић предао је рукопис *Грешника* почетком новембра 1984. године уредништву Београдског издавачко-графичког завода (БИГЗ), али је

²³ Исто, 290–293, 335–339.

²⁴ Исто, 360, 364.

²⁵ Исто, 365–366.

²⁶ Коминтерна је скраћеница за Комунистичку интернационалу или Трећу интернационалу основану у Москви 1919. године.

²⁷ Лик Богдана Драговића у роману говори да је Коминтернина стратегија „мудра” тиме што користи незадовољство Хрвата, Арнаута, Македонаца и Мађара ради рушења Југославије и што подржава стварање независних држава (Д. Ћосић, *Грешник*, 246).

²⁸ Д. Ћосић, *Грешник*, 331, 335.

²⁹ Исто, 246.

према његовим дневничким белешкама, последње поглавље писао у међувремену, до објаве романа. Журио је са објавом, јер је сматрао да му је то „одбрана од власти”. Књига је објављена почетком јануара 1985. године.³⁰ Видосав Стевановић, тадашњи директор и главни уредник БИГЗ-а записао је у свом дневнику да је романе из трилогије *Време зла* објавио јер је знао да „унапред беху бестселери”, али је оспоравао књижевни квалитет ових романа. Био је става да је Ћосић још након романа *Деобе* све више губио на квалитету и да у његовим романима генерали и краљеви говоре као да су на партијским седницама.³¹ *Грешник* је штампан у 50.000 примерака, што је за југословенске прилике био један од рекордних тиража. Веома брзо је распродат сав тираж, па је штампано још додатних 50.000 примерака.³²

Истог месеца када је Ћосићев *Грешник* доспео у излоге књижара, на седницама Председништва Централног комитета Савеза комуниста Југославије (ПЦК СКЈ) расправљано је под посебном тачком дневног реда о разликама у тумачењу и иступању најодговорнијих функционера у јавним гласилима поводом актуелних политичких питања. Разлог за то било је јасно уочено одступање од усвојене политике СКЈ. Тада је већ била очигледна подела између заступника и противника промена у политичком систему и идејна конфузија међу чланством СКЈ коју је оваква ситуација изазивала.³³ Међу најважнијим предметима подела у то време, били су одјек и тумачења 18. седнице Централног комитета Савеза комуниста Србије (ЦК СКС), одржане новембра 1984. године,³⁴ којом је политички врх Србије суштински покренуо иницијативе за промене у политичком систему и јачање федералних институција.³⁵

Једнако важна новина било је и то што је истог месеца, први пут после десет година посебно разматрано питање остваривања уставне концепције југословенске федерације. У анализама ПЦК СКЈ изнето је тада да је целокупна структура Савезне скупштине – Савезно веће и Веће република и покрајина, у озбиљним тешкоћама због проблема у договарању република и покрајина. Према тим анализама, нису били довољно заступљени интереси радника, већ интереси уских кругова, а Савезно веће карактерисала је неповезаност делегата са делегатском базом. Суштински, у главним скупштинским телима заступани су интереси република и покрајина. Било каква заступљеност у федералним институцијама у односу на број становника и даље је искључивана, јер би то водило „мајоризацији” највећег народа у њима.³⁶ Другим речима, и државни врх уочавао је веома јасно да постојећи систем

³⁰ Радован Поповић, *Време њисца*, Београд 2009, 101, 117; Д. Ћосић, *Лична историја једној доба* 3, 101.

³¹ Vidosav Stevanović, *Dnevnik samoće: izbor fragmenata 1988–1993*, Београд 2010, 186.

³² Р. Поповић, *нав. дело*, 162.

³³ Архив Југославије (АЈ), Фонд 507, Savez Komunista Jugoslavije (SKJ), Materijali za 105. sednicu Predsedništva CK SKJ (PCK SKJ), održanu 22. 1. 1985, *Zapisnik*, 4.

³⁴ Isto, *Pregled nekih aktuelnih političkih pitanja o kojima se u poslednje vreme javljaju razlike i polemike u istupanjima funkcionera, naučnih radnika u javnim glasilima*, 3–10.

³⁵ П. Ристановић, *Косовско њишање*, 399.

³⁶ АЈ-507-Materijali za 107. sed. PCK SKJ, 22. 1. 1985: *Ostvarivanje ustavne koncepcije jugoslovenske federacije*: 1–2, 21–23, 29, 60.

више помаже републичко-националне структуре него радничку класу, да то изазива кризу, али и да нипошто није спреман да мења основни карактер југословенског федерализма.

У слично време када је Ћосић писао *Грешника*, отворено је и питање поновног издавања дела академика Слободана Јовановића. Наиме, у издавачкој кући „Просвета” ово издавање први пут је поменуто на самом крају 1983. године, са ставом Основне организације Савеза комуниста (ООСК) „Просвете” да треба „добро отворити очи”. Састављен је Редакцијски одбор са циљем да објаве критичко издање тих дела. Редакцијски одбор је чинило девет еминентних личности: Сава Даутовић, Радивој Цветићанин, Најдан Пашић, Радослав Ратковић, Андреј Митровић, Момчило Зечевић, Мирко Милорадовић, Јордан Живковић и Милицав Савић. Тај издавачки подухват враћан је неколико пута на Програмски савет и Савет ООСК у „Просвети”, која је на крају прихватила научни ауторитет личности које стоје иза дела и дозволила да програм иде на јавну расправу. Међутим, чланови ООСК „Просвета” захтевали су да „са јавне расправе врате све критичке примедбе” и да „не иде ни случајно” за 1984, већ за 1985. годину. Коначну расправу заказали су за седницу 20. 2. 1985. године.³⁷

Издавачка кућа „Књижевне новине” склопила је 17. 12. 1984. уговор са београдском штампарском „Култура” за штампање дела академика Слободана Јовановића: *Вођи Француске револуције, Политичке и правне расправе 1–3, Уставобраници и њихова влада, Друга влада Кнеза Милоша и Михајла и Портирети из историје и књижевности*, и уврстила ова дела у издавачки план за 1985. годину. Рок за излазак из штампе био је март 1983. године.³⁸ Између двеју поменутих издавачких кућа избио је и судски спор око ауторских права за издавање дела академика Слободана Јовановића.³⁹

Комисија за информисање Градског комитета Организације Савеза комуниста (ГК ОСК) Београда упозорила је 30. 1. 1985. године те две издавачке организације да такви подухвати могу да изазову политичке проблеме.⁴⁰ Без обзира на упозорење, Андреј Митровић, главни уредник *Избраних дела Слободана Јовановића*, на конференцији за штампу у „Просвети” 6. 2. 1985. године, саопштио је „да нема ниједног културног народа који се одриче своје баштине”, и да се према њој треба односити културно, а не дневнополитички.⁴¹ У јавности се сматрало да су дела готово пред објавом.⁴²

Међутим, Горица Мојовић, члан Комисије за информисање ГК ОСК Београда, позвала је чланове редакција и на састанак 8. 2. 1985. године, да би „Просвета” неколико дана потом одустала од издавања, са образложењем да је у питању настали спор око ауторских права са издавачком кућом „Књижевне

³⁷ Istorijски архив Београда (IAB), фонд 865, kutија 53, Materijали са 73. седнице Председништва Градског комитета Организације Савеза комуниста (PGK OSK) Београда, одржане 14. 2. 1985, *Neautorizovane magnetofonske beleške*: Kostadin Božić.

³⁸ IAB, 865-53-Materijали са 73. sed. PGK OSK Београда, 14. 2. 1985, *Neautorizovane magnetofonske beleške*: Kostadin Božić.

³⁹ Isto: Slobodan Jovanović.

⁴⁰ Isto: Slobodan Jovanović.

⁴¹ Теодор Анђелић, „Баштина”, *НИН*, 10. 2. 1985.

⁴² Милорад Вучелић, „Шта хоће од Слободана Јовановића”, *НИН*, 10. 2. 1985.

новине”.⁴³ С обзиром на то да је књига *Вођи француске револуције* већ била у штампарији „Култура”, Костадин Божић „интервенисао” је код директора тог предузећа да се заустави штампање у издању „Књижевних новина”.⁴⁴

Председништво Градског комитета Организације Савеза комуниста (ПГК ОСК) Београда посебно је расправљало о овој теми. Слободан Јовановић, члан ГК ОСК Београда, поднео је уводну информацију речима да су мотиви за објављивање дела академика Слободана Јовановића претежно комерцијални и да постоји опасност од политичких, идејних и друштвених последица. Проблем је био у томе што је реч о председнику бивше југословенске владе у Лондону, који је осуђен као ратни злочинац на 20 година затвора. Даље, истицао је Слободан Јовановић, члан ГК ОСК Београда, да би то било политички штетно, посебно због тога што се управо те године навршавало 40 година од ослобођења Југославије у Другом светском рату и што би то створило ситуацију „која се не може ни одбранити ни објаснити”. Расправу у јавности поводом издавања ових дела, сматрао је једним обликом „политичке демонстрације”.⁴⁵

Идејна проблематика за чланове ГК ОСК Београда, била је и у томе што је академик Слободан Јовановић својевремено написао и текстове против Карла Маркса, Светозара Марковића, Јосипа Броза Тита и Едварда Кардеља. Слободан Јовановић, члан ГК ОСК Београда, доводио је тај подухват и у везу са појединцима који су захтевали „национално помирење” унутар једне исте нације, и наглашавао је да то потхрањује све национализме у Југославији. Слично су наглашавали Драгиша Павловић и Душан Митевић, који је постављао и питање како ли би писали загребачки *Вјесник* и сарајевско *Ослобођење* у вези са попуштањем Србије према српском национализму.⁴⁶

Митевић је наглашавао да је проблем и у томе што је академик Слободан Јовановић за време Другог светског рата саопштавао преко Радио Лондона кога треба заклати.⁴⁷ Данило Марковић говорио је да је његов отац био један од тих који су тада заклани.⁴⁸ Између осталог, Митевић је сматрао да би против овога „устала радничка класа” и да ако некога то интересује, треба да иде у библиотеке, јер је већ постојало 14 комплета у Народној библиотеци у издању ИП „Геца Кон” из 1934. године и у још неколико других библиотека. Енергично је тражио политичку одговорност особа које су дале себи „за право да помилују Слободана Јовановића”.⁴⁹

У расправи о овим питањима на тој седници, суптилно су отворана питања односа ПГК ОСК Београда и Председништва Централног комитета Савеза комуниста Србије (ПЦК СКС). Иво Шушњара поставио је питање да ли су ставови усаглашени са ставовима ПЦК СКС, с обзиром на то да су поједини чланови ЦК СКС учествовали у том издавачком подухвату и да је

⁴³ IAB, 865-53-Materijali sa 73. sed. PGK OSK Beograda, 14. 2. 1985, *Neautorizovane magnetofonske beleške*: Slobodan Jovanović.

⁴⁴ Isto, Kostadin Božić.

⁴⁵ Isto, Slobodan Jovanović.

⁴⁶ Isto: Dušan Mitević.

⁴⁷ Isto.

⁴⁸ Isto: Danilo Marković.

⁴⁹ Isto: Dušan Mitević.

Јован Деретић дао предговор и ауторитативну критику на овај подухват.⁵⁰ На ово му је Слободан Милошевић, председник ГК ОСК Београда, рекао да није било никаквог усаглашавања, да је реч „о нашој оцени, о нашем ставу” и да нема потребе да усаглашавају став тако што ће се прво усаглашавати са вишим форумом.⁵¹ Виктор Прис конкретно је споменуо као проблем то што је Најдан Пашић учествовао у подухвату.⁵² Слободан Вучетић тражио је да се ПЦК СКС изјасни о одговорности чланова ЦК СКС,⁵³ а Данило Марковић говорио је како га људи у унутрашњости питају „како један члан ЦК СКС може да буде члан Редакционог одбора за ратне злочинце” и како је то срамота за СКЈ.⁵⁴

Данило Марковић истицао је да је цео контекст, од помињања лика Драгише Васића до овог случаја, заправо „испитивање пулса” колико ће СКЈ да буде толерантан.⁵⁵ Александар Бакочевић сматрао је да је цела ситуација заправо покушај да се испита докле се „може ићи” у издаваштву.⁵⁶ Радивој Стефановић и Виктор Прис тражили су и да се и графички радници у штампарији „Култура” изјасне.⁵⁷ ПГК ОСК Београда тражило је од комуниста у издавачким саветима „Просвете” и „Књижевних новина” да „преиспитају одговорности”.⁵⁸ Слободан Милошевић закључио је седницу изјавом да „Од књиге нема ништа” и са захтевом за идејно-политичку одговорност комуниста који су учествовали у овоме.⁵⁹

Иво Шушњара доводио је овај подухват у непосредну везу са издавањем Ћосићевог *Грешника*. Сматрао је да ко год да је читао *Грешника*, знаће цитате Слободана Јовановића и Драгише Васића и да ће то да утиче на захтеве за издавање чак и Васићевих дела.⁶⁰ Душан Митевић сматрао је да је манипулативно то што Ћосић „три пута подвлачи” у роману *Грешник* да је Васић био пријатељ Мирослава Крлеже, прећутно наглашавајући тиме да се на Васића може гледати као на писца социјалистичке инспирације, притом, указујући на то да Светозар Марковић и Едвард Кардељ „нису корени” идеологија у Југославији.⁶¹ Стога је очигледно да су Ћосићеви романи представљали вишеструки политички проблем, и због њега самог, и посебно, због промовисања појединих историјских личности које су за тадашње власти били поражена страна и непријатељи.

Неколико дана после седнице ПГК ОСК Београда, а поводом ових питања, одржан је радни састанак у ПЦК СКС, којем су присуствовали Слободан Милошевић, председник ГК ОСК Београда, Јован Деретић, председник комисије ПЦК СКС за идејно деловање у култури, и извршни секретари

⁵⁰ Isto: Ivo Šušnjara.

⁵¹ Isto: Slobodan Milošević.

⁵² Isto: Viktor Pris.

⁵³ Isto: Slobodan Vučetić.

⁵⁴ Isto: Danilo Marković.

⁵⁵ Isto.

⁵⁶ Isto: Danilo Marković; Aleksandar Bakočević.

⁵⁷ Isto: Radoje Stefanović; Viktor Pris.

⁵⁸ Isto: Slobodan Jovanović.

⁵⁹ Isto: Slobodan Milošević.

⁶⁰ Isto, Ivo Šušnjara.

⁶¹ Isto: Dušan Mitević.

ПЦК СКС. Учесници овог састанка нису били задовољни извештајима оба издавача, јер „нису на прави и критички начин сагледане све идејно-политичке консеквенце ових издавачких иницијатива”. Намере „Просвете” и „Књижевних новина” оценили су као штетне и неприхватљиве, а приступ „Књижевних новина” оцењен је још и као „крајње агресиван, некритички и објективно националистички”. Упућена је критика научним и политичким радницима, а посебно функционерима у СКЈ, који су учествовали у редакционом одбору за издавање ових дела да су занемарили политичке аспекте и последице. Јован Деретић и Радивој Цветићанин посебно су прихватили део своје одговорности због политичких функција које су вршили.⁶²

Тад је већ јасно отворено питање проблема сарадње идејног сектора ПЦК СКС,⁶³ са одговарајућим сектором ПГК ОСК Београда, због тога што је и у јавности створен утисак о постојању разлика у њиховим погледима на отворене идејне и политичке ситуације. Упозорено је да то већ утиче на политичке спекулације о „тврђој” политици у ГК ОСК Београда и „мекшој” у ЦК СКС.⁶⁴ Однос према опозицији и слободи стваралаштва очигледно је почео значајно да утиче и на сукобе кадровских група унутар политичког руководства Србије.

ООСК из обе издавачке организације прихватиле су критике да се није водило рачуна о политичким импликацијама поводом издавања дела академика Слободана Јовановића. Мирко Милорадовић, директор „Просвете”, Градимир Стојаковић, директор издавачке куће „Књижевне новине” и Љубивоје Ршумовић, председник ООСК „Књижевне новине”, добили су опомене.⁶⁵ Радивој Цветићанин упутио је и „самокритично” писмо Ивану Стамболићу, односно писмо са ставом да није био довољно обазрив, а да је у редакциони одбор ушао због свог фелтона „Књижевна десница”, који је *Политика* објавила у наставцима средином 1983. године. У писму му је понудио и разрешење са свих функција које је имао у ПЦК СКС и истакао жељу за даљи рад.⁶⁶ Иван Стамболић је око месец дана касније на седници ПЦК СКС укратко саопштио да „није неопходно” да Радивој Цветићанин у датом тренутку буде разрешен свих функција.⁶⁷

Поводом Ћосићевог *Грешника* огласило се неколико књижевних критичара. Милош Бандић први се огласио почетком фебруара 1985. године у *Политици*. Крајем фебруара 1985. године на страницама *НИН*-а објављено је неколико критика у једном броју, које су заузимале простор од преко шест

⁶² Архив Србије (AS), фонд д2, kutija 424, Materijali sa 89. sednice Predsedništva Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije (PCK SKS), održane 28. 3. 1985, *Informacija sa radnog sastanka održanog 18. 2. 1985. u Predsedništvu CK SK Srbije*, 1–5.

⁶³ У то време, Радивој Цветићанин био је Извршни секретар за идејни рад у култури у ПЦК СКС, а Јован Деретић председник Комисије за идејни рад у култури. Петар Живадиновић вршио је дужност извршног секретара за идејни и теоријски рад у ПЦК СКС, а Сретен Петровић председника Комисије за идејни и теоријски рад.

⁶⁴ AS, д2-k424-Materijali sa 89. sed. PCK SKS, 28. 3. 1985, *Informacija sa radnog sastanka održanog 18. 2. 1985. u Predsedništvu CK SK Srbije*, 1–5.

⁶⁵ К. Николић, *нав. дело*, 225.

⁶⁶ AS, д2-k424-Materijali sa 89. sed. PCK SKS, 28. 3. 1985, *Drugu Ivanu Stamboliću, predsedniku CK SK Srbije – Radivoj Cvetičanin*.

⁶⁷ Isto, *Neautorizovane magnetofonske beleške*: Ivan Stambolić.

страна.⁶⁸ Огласили су се Мирко Ђекић, главни и одговорни уредник *НИН*-а, Момчило Баљак, председник Комисије ЦК СКС за информисање и пропаганду, Саво Кржавац и Милорад Вучелић. Заједничко критикама било је – налажење у роману *Грешник* Добрице Ћосића: политизације културе, одашиљања антикомунистичких порука, песимизма и свођења КПЈ само на огранак Коминтерне. Међутим, било је и другачије усмерених текстова. Игор Мандић, књижевни критичар из Хрватске, за разлику од наведених критичара похвалио је *Грешника*, и „покушавајући немогуће” – да се не изјашњава о питањима и одговорима политичке нарави, тежио је да роман представи као роман идеја, који, ипак, треба уважавати.⁶⁹

У листу *Књижевне новине* било је осетно другачијих ставова.⁷⁰ Миодраг Перишић, главни и одговорни уредник овог листа, осврнувши се на критике у јавности, поставио је питање: Не унапређују ли такве критике „отпаднике” у садржај својих мрачних ванкњижевних визија?⁷¹ У наредном броју истакао је да су такве критике *Грешника* и ситуација са издавањем дела академика Слободана Јовановића, заправо, произвођење стварности од стране власти и прецењивање моћи интелектуалаца. Суштински је сматрао да је то замагљивање конкретних проблема са којима се друштво тада суочавало попут криминала и скупоће и да то води тоталитарним и стаљинистичким идејама.⁷² Без обзира на то што је у *Књижевним новинама* преовлађивао опозициони дискурс, Саво Кржавац добио је могућност да одговори како се он јавно „побунио” јер је Ћосић у *Грешнику* о КПЈ писао као о „догматској накази”, те да говори више као идеолог него као писац.⁷³

О *Грешнику* су говорили и критичари у загребачком листу *Данас*. Момчило Ђорговић, истакао је да је само лик Ивана Катића у роману добио свог писца и да је то типичан идеолошки роман, који нема квалитетније описе стварних догађаја. Фуад Мухић био је критички усмеренији истакавши да је одавно очигледна Ћосићева претензија да обезвреди социјалистичку револуцију у Југославији. Мухић је био најконкретнији поводом политичког тренутка издавања тог романа и истакао да је Ћосић *Грешником* заправо хтео да тренутну политичку ситуацију, управо почетак 1985. пренесе на 1939. годину да би за све окривио бољшевизам, а да би, уз то, доказао и да је стаљинизам још увек присутан у Југославији. Закључио је да то иде на руку „свима онима који се нарочито послуже Титове смрти, уједињују у напору да покажу како ми заправо нисмо имали револуције, поготово не оне аутентичне...”⁷⁴

⁶⁸ *НИН*, 24. 2. 1985.

⁶⁹ О детаљнијем садржају ових критика види у: К. Николић, *нав. дело*, 295–298. За целокупан текст видети: *НИН*, 24. 2. 1985.

⁷⁰ Управо у то време, НИРО „Књижевне новине” и лист *Књижевне новине* прекинули су своју непосредну везу, односно, НИРО „Књижевне новине” престало је да буде издавач истоименог листа. Напомена редакције, „Разлаз, други пут”, *Књижевне новине* бр. 682, 15. 2. 1985, 1.

⁷¹ „Узлет књижевне критике”, *Књижевне новине*, бр. 682, 15. 2. 1985, 1.

⁷² Милорад Перишић, „Производња стварности”, *Књижевне новине*, бр. 683, 1. 3. 1985, 1.

⁷³ Саво Кржавац, „Писмо – уреднику”, *Књижевне новине*, бр. 684, 15. 3. 1985.

⁷⁴ К. Николић, *нав. дело*, 298–299.

Непуних месец дана касније, *Грешник* и дела академика Слободана Јовановића, били су један од предмета расправе и у оквиру разматрања политичко-безбедносне ситуације у Југославији на заједничкој седници ПЦК СКЈ и Председништва Југославије. Хамдија Поздерац, представник Босне и Херцеговине у ПЦК СКЈ, поводом тога је сматрао да се СКЈ „колеба” и да Најдан Пашић и Радивој Цветићанин никако не би могли да буду у редакцији и да се залажу за објављивање дела академика Слободана Јовановића. Односно, да Цветићанин не би могао да буде још увек извршни секретар ПЦК СКС. Иван Стамболић, председник ПЦК СКС осећао је потребу да у оквиру расправе о овим темама нагласи да су комунисти из Србије јасно направили разлику „између Ужичке републике и Равне горе”. Јуре Билић, један од три члана ПЦК СКЈ из Хрватске, био је задовољан поводом „неколико добрих критика” *Грешника* у *НИН*-у и *Полицији*, а позитивно се изјаснио поводом тога што је Игор Мандић добио простора, као „друга страна”.⁷⁵ С обзиром на Ћосићеве ставове, пре свега, о односу између Срба и Хрвата и очигледну сложеност, осетљивост и тежину српско-хрватских односа као две најбројније нације у Југославији, подршка Јура Билића руководству Србије у начину суочавања са Ћосићем била је од великог значаја.

* * *

С обзиром на велику важност лика Вукашина Катића у Ћосићевим романима, чињеница да је управо овај лик става да ће се лакше прекројити границе него остати са Хрватима у истој држави, значајно упућује на Ћосићева или идејна лутања или заправо предочавања свих сложености југословенског и српског питања. Можемо рећи да је Ћосић у то време и таквом политичком тренутку, вероватно, већ антиципирао могућност за промену односа у Југославији и њен могући распад, али да од ње још увек није по сваку цену одустајао.

За приказивање Ћосићевих ставова, значајно је и то што Вукашин Катић разговара и промишља, али не види сврху израде националног програма. Став Ћосићевог најважнијег лика да такво непосредно опозиционо политичко ангажовање заправо може да ојача власт, можда је и Ћосићева антиципација политичке моћи интелектуалне опозиције, односно, њене немоћи. Свакако, треба имати у виду и политички тренутак који је претпостављао феномен урушавања власти саме од себе.

С обзиром на то да је Ћосић у *Грешнику* истакао како је академик Слободан Јовановић против прекрајања граница и распада Југославије, а лика Богдана Драговића приказао као послушног следбеника Коминтерне, који је за разбијање југословенске државе, очигледна је политичка провокација упућена СКЈ и његовом односу према својој прошлости. Сигурно да није безначајно то што је Ћосић приликом увода у дијалоге ових ликова истакао поштовање Вукашина Катића према књигама академика Слободана Јовановића, чије је издавање управо у то време спречено. Важно је и то што Вукашин

⁷⁵ AJ, 507-Materijali sa 115. zajedničke sed. Predsedništva SFRJ i PCK SKJ, 20. 3. 1985, *Neautorizovane magnetofonske beleške*: izlaganja: Hamdija Pozderac; Ivan Stambolić; Jure Bilić.

Катић не противуречи непосредно ставовима Слободана Јовановића, већ само политичком ангажману као таквом, за разлику од јасне ограде од ставова Драгише Васића.

Из наведеног, оправдано је да се запитамо: Да ли је Ћосић био свестан свих деликатности и сложености политичког тренутка и у *Грешнику* намерно предочио разлике између академика Слободана Јовановића и Драгише Васића у њиховој политичкој тежини и интелектуалном ауторитету? Да ли је другачије мишљење првог више поштовао него предочено другог? Или је то била јасна ограда од идеја четничког покрета у Другом светском рату?

Уколико би одговори на ова питања били потврдни, анализа појава његових романа у одређеном тренутку важнија је од анализе његових дневничких бележака о важним питањима, које су датиране касније у односу на предмет истраживања. Уз то, за разлику од романа који су били објављени, његови записи тада нису били доступни јавности. Уколико би и ово све било тачно, за политичку историју значајније је анализирати Ћосића и његове романе у одређеним тренуцима, него у целокупној историјској вертикали, јер би се на тај начин избегло виђење писца као недоследног, нејасаног, неухватљивог и промењивог, на шта човек, уосталом, има право.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Ма ALEKSANDAR PUŠKAŠ
University of Belgrade, Faculty of Philosophy
Čika Ljubina 18–20, Belgrade, Serbia
E-mail: aleksandarpuskas47@gmail.com

THE SINNER BY DOBRICA ĆOSIĆ IN THE CONTEXT OF THE OPENING OF NATIONAL-POLITICAL DEBATES IN THE MID-80^S OF THE 20TH CENTURY

SUMMARY: This article presents an overview of the key political issues that Dobrica Ćosić's novel *The Sinner* drew attention to by the authorities at the time of its publication. The article also points out the importance of observing Ćosić at a certain political moment. Ćosić, at that time one of the most important opposition authorities, described the Communist party of Yugoslavia (CPY) in this novel as a Stalinist party, and subtly opened the question of freedom in Marxism. More important fact was that the Yugoslav issue and the issue of relations between Serbs and Croats were described in *The Sinner*, just at a time when the question of Yugoslav federation was reopened and when political leaders were clearly divided. Ćosić claimed in *The Sinner* that academic Slobodan Jovanović advocated the Yugoslav state idea, Vukašin Katić, his alter ego, the view that it was over with Yugoslavia, and the communists the idea of breaking up the Yugoslavia. These caused multiple provocations. In this novel, both of these characters distance themselves from Dragiša Vasić's ideas about interpreting the Serbian question. Ćosić's alter-ego in *The Sinner* does not want to create a national program and anticipates the collapse of the power on its own. The Belgrade authorities linked Ćosić's novel to the issue of publishing the work of academic Slobodan Jovanović and considered it a provocation on the ideological level due to the disparagement of the works of Karl Marx, Friedrich Engels, Svetozar Marković, Josip Broz Tito and Edvard Kardelj. Literary critics in *NIN* mostly negatively evaluated the novel in terms of ideas and history of CPY. Miodrag Perišić from *Književne novine* believed that the government was exaggerating and

creating an enemy, obscuring real problems. These actions and their ideas influenced the emergence of different views on the activities of the opposition within the state leadership of Serbia. Jure Bilić, the Croatian representative in the state leadership gave support to the Serbian leadership in dealing with these opposition ideas, while dissatisfaction came by Hamdija Pozderac from Bosnia and Herzegovina. In this paper, we leave the question whether Ćosić was clearly aware of the connection between the political moment and his novel, and thus perhaps deliberately imposed certain questions.

KEYWORDS: Dobrica Ćosić, Vukašin Katić, Ivan Katić, *Grešnik*, academician Slobodan Jovanović, Dragiša Vasić, Yugoslavia, Slobodan Milošević